

ΤΟ ΚΑΚΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ 16ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΨΕ

Χρυσή Γιαννουλάκη

Το θέμα *Το Κακό* θέτει εξ αρχής τις εργασίες του 16^{ου} συνεδρίου της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας εντός του πλαισίου ενός διεπιστημονικού διαλόγου. Το Κακό είναι μια έννοια που έχει απασχολήσει τον άνθρωπο σε κάθε πεδίο του λόγου, από τον μύθο έως την επιστήμη -τόσο ο ορισμός του, όσο και οι μορφές του των οποίων η αναζήτηση μιας κοινής προέλευσης οδηγεί συχνά τον ανθρώπινο στοχασμό σ' ένα σκοτεινό βάθος- (Ricoeur, 1986).

Ως επί το πλείστον, όμως, το Κακό ανευρίσκεται σε φιλοσοφικές αναζητήσεις και ειδικότερα στις προσπάθειες θεμελίωσης της ηθικής. Ο Kant, για παράδειγμα, ο οποίος εισήγαγε την έννοια του *ριζικού κακού*, συνέλαβε την υπόσταση του Κακού σε ένα ελάττωμα (*malem defectus*) της βούλησης του υποκειμένου (Alford, 2005).

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το Κακό προέρχεται από αρχαϊκές δοξασίες που επεξεργάστηκε αργότερα η Θεολογία και αναπόφευκτα ενέταξε η Θρησκεία στη Δογματική της (ο Σατανάς, ο Διάβολος, υποστασιοποιεί την έννοια του Κακού). Δεν είναι τυχαίο ότι η φιλόσοφος του 20ου αιώνα που εισήγαγε τη θέση της *κοινοτοπίας του κακού*, η Hannah Arendt, άρχισε τη σταδιοδρομία της εκπονώντας, υπό την καθοδήγηση του φιλοσόφου Jaspers, τη διατριβή της με τίτλο “Η έννοια της αγάπης στη σκέψη του Αγίου Αυγουστίνου: προσπάθεια δημιουργίας μιας φιλοσοφικής ερμηνείας” (Arendt, 1929;1996). Η επιλογή της εργασίας της παραπέμπει στη θεμελιακή φύσεως απορία της σχέσης ή και του αλληλοπροσδιορισμού του Καλού με το Κακό.

Ο ορισμός που δίνει ο Άγιος Αυγουστίνος για το Κακό είναι ότι το Κακό είναι η στέρηση (*privation*), η πρόκληση της απουσίας του Καλού. Στόχος του Αγίου Αυγουστίνου είναι η υποστήριξη της θέσης ότι δημιουργός είναι μόνο ο Θεός. Η δημιουργία και η γονιμότητα απαιτούν τη σχέση με έναν άλλον και ανήκουν στον Θεό. Ο Σατανάς μισεί όχι την ισχύ του Θεού αλλά τη δυνατότητα του να είναι καλός, αγαθός και δημιουργικός (Alford, 2005).

Ως συνέπεια της πολλαπλά κατοχυρωμένης στην Ιστορία ενσωμάτωσης του Κακού στους θεολογικούς διαλόγους (*discours*) προκλήθηκε στους νεότερους χρόνους, ιδιαίτερα στην

εκκοσμικεύουσα εποχή μας, η αίσθηση μιας ανεπαρκούς ανάπτυξης του περιεχομένου του. Το παραπάνω γεγονός συνοδεύεται από την αποφυγή αναγνώρισης της ύπαρξης του Κακού στο καθαυτό ανθρώπινο καθεστώς και άρα στην αδυναμία της σκέψης να επικεντρωθεί στην περιγραφή και, συνεπώς, στην αντιμετώπισή του.

Ποιό είναι το Κακό; Το Κακό είναι μια έννοια που καθαυτή δεν θεωρείται μια ψυχαναλυτική έννοια (όπως το ασυνείδητο, η libido, η παιδική σεξουαλικότητα, η μεταβίβαση κοκ) αφενός γιατί παραπέμπει σε πολύ γενικούς ή πολύ συγκεκριμένους τρόπους του σκέπτεσθαι και αφετέρου γιατί απαιτεί μια αντικειμενική αξιολόγηση για να ορισθεί τι είναι το Κακό εκεί που η ψυχανάλυση στρέφεται στην υποκειμενικότητα (Stein, 2002).

Στη γραμμή σκέψης που θέλει το Κακό μια έννοια μη κατάλληλη για την ψυχαναλυτική θεωρία και κλινική, είναι άξιο μνείας ότι η Melanie Klein, που ανέπτυξε τόσο επιμελώς την έννοια της καταστροφικότητας στο έργο της, δεν χρησιμοποιεί την έννοια του κακού (evil). Χρησιμοποιεί την έννοια του κακού αντικειμένου (bad object), κάτι άλλης τάξεως- το κακό αντικείμενο βιώνεται εσωτερικά ως κακό αλλά δεν μπορεί απαραίτητως να υποστηριχθεί ότι έχει την πρόθεση να βλάψει, ιδωμένο από ένα εξωτερικό μάτι. Είναι όμως τυχαίο, ότι επιχειρώντας να σκιαγραφήσει τη θέση της για τον φθόνο (την κυριότερη έκφραση της ενόρμησης του θανάτου) αναφέρει την *Ιστορία του Πάστορα*, την τελευταία από τις ιστορίες του Canterbury, το γνωστό μεσαιωνικό ποιητικό έργο του Geoffrey Chaucer; Στο σημείο όπου ενδιαφέρει το Κακό, η Klein αναφέρεται όχι στο κακό αντικείμενο αλλά στον φθόνο, υποστηρίζοντας ότι η σκέψη της είναι πολύ κοντά στη σκέψη του συγγραφέα. Η Klein ισχυρίζεται ότι ο φθόνος ασυνείδητα γίνεται αντιληπτός ως το μεγαλύτερο αμάρτημα γιατί καταστρέφει το καλό αντικείμενο που είναι η πηγή της ζωής. Παραθέτει δε τον Chaucer που τονίζει ότι «ενώ όλα τα άλλα αμαρτήματα είναι ενάντια σε μια αρετή, ο φθόνος είναι ενάντια στην αγαθότητα στο σύνολό της, ενάντια σε όλες τις αρετές» (Klein, 1957, σ. 189).

Η λέξη Κακό βρίσκεται στο κείμενο του Freud *Civilization and its Discontents* (1930) μέσα από τους στίχους του Goethe, όπου το Κακό συνδέεται με το κενό. Αλλά η αναφορά στο Κακό, και μάλιστα υποστασιοποιημένο ως θρησκεία του Διαβόλου, μπορεί να ανευρεθεί στην αλληλογραφία του Freud με τον Fliess, την περίοδο που υποστήριζε ότι στη ρίζα των περιπτώσεων υστερίας βρισκόταν ένας διαστροφικός πατέρας που είχε επιβάλει σεξουαλικές

πράξεις στο παιδί όταν το παιδί δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει τι συμβαίνει. «Είμαι έτοιμος να πιστέψω ότι θα έπρεπε να θεωρούμε τις διαστροφές των οποίων το αρνητικό είναι η υστερία ως τα ίχνη μιας πρωτόγονης σεξουαλικής λατρείας που υπήρξε μάλιστα για την ανατολή μια θρησκεία (Moloch, Astarte)... Ονειρεύομαι μια θρησκεία του διαβόλου, ακραία πρωτόγονη της οποίας οι τελετές λαμβάνουν χώρα μυστικά και κατανοώ τώρα την αυστηρή θεραπευτική που επέβαλαν οι ιερείς στις μάγισσες» (γράμμα της 24-1-1897) (Masson, 1985). Το παιδί που κακοποιείται σεξουαλικά από έναν σατανικό, διαστροφικό πατέρα υπήρξε μια θέση (φαντασίωση) που κατέτρυχε τον Freud από την αρχή του έργου του- δεξ τη θεωρία της αποπλάνησης-, πέρασε στην θεωρία του για την ψύχωση –δεξ τον Schreber- και στην αλληλογραφία του με τον Fliess “ανιχνεύεται” από κάποιους και ως μια δική του (του Freud) ομοφυλόφιλη επιθυμία να είναι η γυναίκα του Σατανά -πατέρα του, επιθυμία που αναγνωρίζεται και αμέσως απωθείται (Freud, 1911; Masson, 1985; Gatheret, 1988). Η διαστροφή συναντά την επιθυμία για τον Σατανά-Πατέρα, επιθυμία που συνοδεύεται από μια "αδιανόητη" επιθυμία ψυχικής παράδοσης στο Κακό. Είναι ένας προάγγελος της ενόρμησης του θανάτου;

Αργότερα, η θέση του Freud για τον ναρκισσισμό (1914) εμπλούτισε την έννοια του Κακού με νέες εκφάνσεις της: η ναρκισσιστική οργή συνοδεύει την κατάρρευση του ναρκισσιστικού σύμπαντος που επιβάλλουν οι ρεαλιστικές αξίες (Kohut, 1966· Γιαννουλάκη, 2020). Η κατάρρευση εκτείνεται και στην απώλεια των ψευδαισθήσεων ασφάλειας στη βίωση του εαυτού μας και του κόσμου, που υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική την εποχή της πανδημίας. Εξίσου δύσκολη με την αναγνώριση του γεγονότος ότι εμείς οι ίδιοι είμαστε πεπερασμένοι, είναι η αποδοχή της παροδικότητας των αντικειμενοτρόπων επενδύσεων, που μας υπόσχονταν την epούλωση του αρχαϊκού, ναρκισσιστικού τραύματος.

Μετά από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Freud αναγνώρισε τη διάσταση της ακραίας επιθετικότητας, όταν για παράδειγμα υποστήριξε την ακόλουθη θέση: «Οι άνθρωποι δεν είναι μόνο ευγενικά πλάσματα που θέλουν να αγαπηθούν και τα οποία στην έσχατη περίπτωση μπορούν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, εάν δεχθούν επίθεση. Αντίθετα, οι άνθρωποι ανήκουν στα όντα που διαθέτουν ένα μεγάλο ποσοστό επιθετικότητας στην ενορμητική τους προίκα.... Ποιός, μετά από τη βίωση της ζωής του και της ιστορίας μπορεί να βρει το

κουράγιο να αμφισβητήσει αυτή την βεβαιότητα;» (Freud, 1930, σ. 67).

Γιατί ο πόλεμος; Μετά από τις τραγικές εμπειρίες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ο Freud παραδέχθηκε ότι οι ενορμήσεις είναι ισχυρότερες από τον ορθό λόγο και ότι η επιθετικότητα είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης φύσης. Υπάρχει, σχετικά με τον πόλεμο και η γνωστή, κατά βάση απαισιόδοξη, απάντηση του Freud (1933) στο αγωνιώδες ερώτημα που του έθεσε ο Einstein εάν υπάρχει τρόπος να απελευθερωθεί το ανθρώπινο είδος από την απειλή του πολέμου. Σε αυτό το κείμενο, ο Freud διατύπωσε την άποψη πως οτιδήποτε ενθαρρύνει την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων λειτουργεί ενάντια στον πόλεμο.ⁱ

Γιατί το Κακό; Με άλλα λόγια, γιατί ο άνθρωπος είναι ικανός για εμπρόθετες, όσο και αδιανόητες πράξεις ακραίας και αναίτιας, βάσει του ορθού λόγου, καταστροφικότητας; Το παραπάνω ερώτημα εμφανίστηκε αρχικά με επιτακτικότητα στη σκέψη των στοχαστών στον 20ο αιώνα, μετά τη Shoah (το ολοκαύτωμα, στην εβραϊκή γλώσσα). Η Shoah έθεσε επί τάπητος το αίνιγμα του Κακού, στο οποίο επιχείρησε να δώσει κάποια λύση η Hannah Arendt κατά την κάλυψη της δίκης του Eichmann στην Ιερουσαλήμ. Η Arendt δημοσίευσε μια σειρά άρθρων στο *The New Yorker* (1963) για τη δίκη του Eichmann, αξιωματούχου του Γ Ράιχ που καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε το 1961 (Arendt, 1965). Με αφορμή την ενασχόλησή της με το πρωτοφανές έγκλημα, η Arendt διαμόρφωσε τη θέση της περί της *κοινοτοπίας του κακού*, θέση που προκάλεσε εξ αρχής πολλές αντιδράσεις και παραμένει έως και σήμερα αμφιλεγόμενη. Στο έργο της για τον ολοκληρωτισμό (1973), η Arendt είχε υποστηρίξει ότι στα τελευταία στάδια του ολοκληρωτισμού, εμφανίζεται το απόλυτο κακό- απόλυτο ακριβώς επειδή η φύση του δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως, καθώς προσλαμβάνει έναν ριζικό χαρακτήρα (Arendt, 1973).

Το Κακό είναι τελικά κοινότοπο ή ριζικό ή και τα δύο; Ο Eichmann ήταν ένας γραφειοκράτης που ακολουθούσε οδηγίες των ανωτέρων του, ανίκανος να σκεφτεί τι προκαλούν οι πράξεις του ή ήταν κάποιος που διέθετε εντός του σκοτεινές ροπές, των οποίων την απόλαυση μπορούσε να επιτρέψει στον εαυτό του μέσα από την υποταγή στον Ηγέτη, εγκαταλείποντας –και αποφεύγοντας- το δικό του Υπερεγώ; Η δεύτερη επιλογή είναι φυσικά η θέση που ο Freud αναπτύσσει στο κείμενο *Για την ψυχολογία των μαζών* (Freud, 1921).

Ο αρχηγός ολοκληρωτικών καθεστώτων, ενσαρκώνοντας μια εξωτερική, κοινωνική υπό την ευρύτερη έννοια, υπαγορευτική αρχή, υπόσχεται την έσχατη ηδονή μέσω του εξανδραποδισμού του υποκειμένου. Ο υποταγμένος στον Ηγέτη (Führer) οπαδός διεκδικεί, μέσω της πλήρους φανατικής ενσωμάτωσης του Εγώ του στη μάζα, την πρόσβασή του στην καταστροφική και αυτοκαταστροφική δίνη της αγέλης. Η έλξη που ασκεί ο Ηγέτης στο υποκείμενο εκπορεύεται από την έλξη που ασκούν εντός του οι, συχνότερα, ασυνείδητες ροπές (με άλλα λόγια το Κακό εντός του) των οποίων την εκδήλωση θα απαιτήσει και θα επιτρέψει ο αρχαϊκός σαδιστής πατέρας.

Το κακό αντικείμενο διακρίνεται από το επιθετικό αντικείμενο για την ισχύ και την άτεγκτη θωράκισή του διαστροφικού Υπερ-Εγώ του. Έτσι, το κακό αντικείμενο είναι, τις περισσότερες φορές, συνεπέστερο ως προς την τοποθέτηση και συμπεριφορά του από το επιθετικό αντικείμενο που παρουσιάζει αμφίρροπες τάσεις. Γίνεται δε ελκυστικότερο, υποσχόμενο μια ναρκισσιστική απαρτίωση μέσα από την εξολόθρευση των αδυναμιών της αμφιθυμίας που παρεμποδίζουν την επιδίωξη της οριστικής κατίσχυσης. Στο βιβλίο του *Cracking Up* (1995), ο Christopher Bollas γράφει για τη *πνευματική γενοκτονία* που μπορεί να ασκήσουν χαρισματικές φυσιογνωμίες με φασιστικές τάσεις που αντί να γίνουν αντιληπτές ως επικίνδυνες και καταστροφικές, αντιμετωπίζονται με διασχιστική αποδοχή (Bollas, 1995).

Μήπως, λοιπόν, η ενόρμηση του θανάτου πέραν της επαναφοράς της θανατηφόρου ηρεμίας της ανόργανης ύλης (Freud, 1920) και της καταστροφής των συνδέσεων (Bion, 1965) στοχεύει στην επαναφορά στο βασίλειο του Κακού, εκτός του πολιτισμού, στη ζούγκλα των άναρχων και εκτός του λόγου απολαύσεων; Οι σύγχρονες θεωρίες της διαστροφής επεκτείνονται για να συμπεριλάβουν σχέσεις και συμπεριφορές με διαστροφική ποιότητα χωρίς αυτές να συνοδεύονται, απαραίτητα, από έκδηλη σεξουαλική διαστροφική συμπεριφορά (Stein, 2005). Στην ουσία η έμφαση δεν δίνεται πλέον στη διαστροφική σεξουαλική συμπεριφορά, αλλά στον διαστροφικό τρόπο σχετίζεσθαι με το αντικείμενο.

Από την μία, οι θύτες δεν αναγνωρίζουν, όπως ο Eichmann, ότι διέπραξαν κάτι το κακό, καθώς συχνά μάλιστα ισχυρίζονται ότι έδρασαν εν ονόματι του Καλού. Από την άλλη, τα θύματα επίσης διαψεύδουν την ύπαρξη του Κακού, είτε για μεγάλα διαστήματα, είτε ίσως και για πάντα. Αποτελεί κοινό εύρημα των ερευνών ότι το Κακό δημιουργεί σύγχυση

καταφέροντας ένα καταστροφικό τραύμα, κάτι που το υποκείμενο δεν θέλει να πιστέψει ότι είναι ένας άνθρωπος ικανός να προξενήσει σε έναν άλλον (Hare, 1993; Howell and Itzowitz, 2018).

Πως δημιουργείται η έννοια του κακού; Η έννοια του κακού, υποστασιοποιημένη από τον Σατανά ή το δαιμονικό εντός της ανθρώπινης φύσης αποτελεί κάτι φυλογενετικά κληρονομημένο ή/και σχηματίζεται και διαφοροποιείται (ως μέρος του Υπερεγώ) μέσω του διαλόγου με τα σημαντικά αντικείμενα της προσωπικής μας ιστορίας; Ως ψυχαναλυτές, γνωρίζουμε ότι οσοδήποτε θεωρητική και αν είναι η σκέψη έχει τουλάχιστον την αφορμή της σε μια πρότερη, πιο ενιαία, σύμπραξη του συναισθήματος με τη σκέψη. Με άλλα λόγια, δηλαδή δεν μπορεί κάποιος να σχηματίσει την έννοια του Κακού αν δεν έχει μισήσει τη μητέρα ή τον πατέρα που έχει αγαπήσει και αν δεν έχει νιώσει καταστροφικός προς τα αγαπημένα αντικείμενα ή τον εαυτό του που αγαπά με οποιονδήποτε τρόπο. Αντιλαμβάνεται με τρόμο το Κακό μέσα του, γιατί έχει προϋπάρξει ή έχει συνυπάρξει μια συναισθηματική πραγματικότητα πριν από τη σύνδεση με τη λέξη που του προκαλεί τρόμο, γι αυτό και δεν θέλει να ξέρει γι αυτήν. Ο τρόμος μπροστά στην εκμηδένιση κάθε ανθρώπινης διάστασης έρχεται στο επίκεντρο θυμίζοντας τη θέση του Ricoeur: όταν ο άνθρωπος είναι αντιμέτωπος με το Κακό βιώνει τρόμο, τρομοκρατείται (Ricoeur, 1969).

Σήμερα, οι έρευνες, γενικότερα, ασχολούνται με αμφότερες τις διαστάσεις του Κακού: τόσο με το θύμα (Katz, 2015; Cooke, 2022) όσο και με τον θύτη (Dicks, 1972; Kernberg, 2003; Kernberg, 2009), ενώ επανεξετάζουν την αποστροφή προς το Κακό παράλληλα με τη μεγάλη σαγήνη που ασκεί. Η έκταση των φρικαλεοτήτων στον 20ο αιώνα, μαζί με την αύξουσα συνδρομή της τεχνολογίας του 21^{ου} αιώνα στην επικράτηση του Κακού επιβάλλουν μια νέα θεώρηση του τι είναι Κακό, πώς εγκαθίσταται ενδοψυχικά και από πού προέρχεται, αμφισβητώντας την εν μέρει μονοσήμαντη αποδοχή του Καλού. Έτσι το Κακό εμφανίζει την πολυπλοκότητα και το βάθος της αντινομικής του υφής. Παύει να είναι ο ρηχός αντίπαλος μιας καταγγέλλουσας ηθικής. Είναι ρηχό το κακό ή πολύ βαθύ και ιδιοσυστασιακά παρόν εντός της ανθρώπινης φύσης; Σιωπούμε μπροστά του εξαιτίας του τρόμου ή της σαγήνης που μας ασκεί;

Την τελευταία εικοσαετία παρατηρείται μια έντονη κινητοποίηση διαφορετικών

οργανώσεων, ακτιβιστών, επιστημόνων και διανοούμενων με στόχο την κοινωνική ευαισθητοποίηση κατά διαφόρων μορφών του Κακού, όπως της βίας ενάντια σε παιδιά και εφήβους από συνομηλίκους τους (bullying), της βίας ενάντια στις γυναίκες από τους ερωτικούς τους συντρόφους, της βίας ενάντια στους μαύρους ή στην LGBTQI κοινότητα κ.ο.κ. Η ιδιαίτερος πλούσια αρθρογραφία στα ΜΜΕ συνοδεύει τον μεγάλο αριθμό σχετικών ερευνών που πραγματοποιούνται σε πεδία όπως η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η νομική επιστήμη, η ψυχιατρική και η ψυχανάλυση (Gammeltoft, 2016).

Με βάση τα συμπεράσματα των ερευνών, γίνεται εμφανές ότι το Κακό είναι πολύ πιο καθημερινό από αυτό που θα θέλαμε να φανταστούμε και ότι ο φόβος να σκεφθούμε πάνω σε αυτό καθιστά ακόμη πιο εκκωφαντική τη σιωπή όλων μας που συνοδεύει τη σιωπή των θυμάτων (Meloy, 2001). Μόνο ένα μικρό μέρος του Κακού πραγματοποιείται από εύκολα αναγνωρίσιμους φορείς του, όπως παιδόφιλους, βιαστές ή κατά συρροή δολοφόνους. Στο βαθμό που είμαστε πολίτες, μας αφορά το ζήτημα της προσωπικής ευθύνης απέναντι στην ανάληψη οποιασδήποτε πράξης που αντιτίθεται ή προτίθεται να ελαχιστοποιήσει το Κακό (Howell and Itzkowitz, 2018; Gilligan, 1997; Ricoeur, 1986).

Παραφράζοντας την παρομοίωση του Freud για την ψυχανάλυση ως το μικρό φωτάκι μπροστά στο κατά πολύ ευρύτερο σκοτάδι του ασυνειδήτου, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν η ψυχαναλυτική θεωρία και κλινική θεωρεί έργο της να φωτίσει με το μικρό της φωτάκι το σκοτάδι της άρνησης, της σχάσης και της τυφλής, πνευματικής υποταγής που προκαλεί το Κακό και που καταστρέφει τη σκέψη και τη σύνδεσή μας με ό,τι ανθρώπινο. Ειδάλλως ποιός θα αναλάβει να προσθέσει αυτό το μικρό κομμάτι του ψυχαναλυτικού ορθού λόγου στο ευρύτερο έργο του ανθρώπου απέναντι στη δύναμη του Κακού;

Βιβλιογραφία

Alford, C.F. (1999). A psychoanalytic study of evil. *American Imago* 56: 27-52.

Alford, C. F. (2005). Augustine, Arendt, and Melanie Klein: The (De)Privation of Evil. *Psychoanalysis Culture and Society* 10:44-60.

Arendt, H. (1965). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Revised and enlarged edition. New York: Viking Press.

Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism*. New edition with added prefaces. New York: Harvest Books.

- Arendt, H. (1996). *Love and Saint Augustine*. (German original copyright 1929). Chicago: University of Chicago Press.
- Bion, W. R. (1965). *Transformations*. (1984). London: Maresfield Reprints.
- Bollas, C. (1995). *Cracking Up: The work of unconscious experience*. New York: Hill and Wang.
- Γιαννουλάκη, Χ. (2020). *Heinz Kohut. Ναρκισσισμός και Ψυχανάλυση*. Αθήνα, εκδ. Ίνδικτος.
- Cooke, J. (2022). Call this violence what it is. Opinion. Guest essay. 28/12/2022. New York Times.
- Dicks, H.V. (1972). *Licensed mass murder: A socio-psychological study of some SS-killers*. London: Heinemann.
- Freud, S. (1911). The Case of Schreber. *S.E.* 12: 3-85.
- Freud, S. (1914). On Narcissism. An introduction. *S.E.* 14: 67-102.
- Freud, S. (1920). Beyond the pleasure principle. *S.E.* 18: 1-64.
- Freud, S. (1921). Group Psychology and the Analysis of the Ego. *S.E.* 18: 65 - 144.
- Freud, S. (1930). Civilization and its discontents, *S.E.* 21:57-146.
- Freud, S. (1933). Why war? *S.E.* 22:195-216.
- Gammeltoft, T. M. (2016). Silence as a response to everyday violence: Understanding domination and distress through the lens of fantasy. *Ethos*, 44(4), 427-447.
- Gatheret, F. (1988). Habemus papam! Suivi de quelques fragments caviardés de Freud à Fliess. In *Le Mal. Nouvelle Revue de psychanalyse*. No 38.
- Gilligan, J. (1997). *Violence: Reflections on a national epidemic*. New York, NY: Vintage books.
- Hare, R. D. (1993). *Without conscience*. New York, NY: Guilford Press.
- Howell, E.F. and Itzkowitz, S. (2018). Psychopathy and human evil: Introduction. *Contemporary Psychoanalysis* 54: 5-16.
- Kadyrov, I. M. (2022). Letter From Moscow. *International Journal of Psychoanalysis*, 103:550-557.
- Katz, W. (2015). Review of Cupid's knife: Women's anger and agency in violent relationships. *The International Journal of Psychoanalysis*, 96(6), 1695-1698.
- Kernberg, O.F. (2003). Sanctioned social violence: A psychoanalytic view. Part II, *International Journal of Psychoanalysis*, 84: 953-968.
- Kernberg, O. (2009). Afterward. In M. Stone: *The anatomy of evil*. New York: Prometheus Books.
- Klein, M. (1975). 10. *Envy and Gratitude* (1957). *Envy and Gratitude and other works 1946-1963*. 104:176-235.
- Kohut, H. (1966). Μορφές και Μεταμορφώσεις του Ναρκισσισμού. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 14, 243-272.
- Levine, H. B. (2022) Why war? An Introduction. *International Journal of Psychoanalysis*, 103:436-443.
- Masson, J. (1985). *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess*. Cambridge, Mass./London,

Belknap Press of Harvard University Press.

Meloy, J. R. (2001). *The mark of Cain*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.

Mirza, O. & Romanov, I. (2022). Letter from the Ukrainian Psychoanalytic Society. *International Journal of Psychoanalysis*, 103:427-430.

Ricoeur, P. (1967). The symbolism of Evil. Trans. Emerson Buchanan. New York: Harper and Row.

Ricoeur, P. (1986). Le mal. Un défi à la philosophie et la théologie. Στην ελληνική γλώσσα. (2006). Μτφ Γρηγορίου Γιώργος. Αθήνα: Εκδ. Πόλις.

Stein, R. (2002). Evil as love and as liberation. *Psychoanal. Dial.* (12) (3):393-420.

Stein, R. (2005). Why perversion?: 'False love' and the perverse pact. *International Journal of Psychoanalysis*, 86:775-799.

¹ Το *Γιατί ο πόλεμος* (Freud, 1933; Levine, 2022) απασχόλησε εκ νέου τους ψυχαναλυτές πρόσφατα -στα τεύχη 3 και 4 του IJP (2022) δημοσιεύθηκαν σχολιασμοί του όπως και κείμενα Ουκρανών (Mirza & Romanov, 2022) και Ρώσων ψυχαναλυτών (Καδύτρον, 2022), που αντιμετώπισαν άμεσα τις συνέπειες του πολέμου.